

3. Внесення змін до нормативно-правових актів про показники статистичного обліку та звітності, що передбачають узгодження відповідних показників з показниками Контрольного переліку.

4. Вдосконалення механізмів оприлюднення інформації про стан судової системи та підвищення рівня доступності такої інформації.

5. Узгодження показників, що використовуються в "кадрових процедурах" (відбір суддів, атестації, тощо) з показниками Контрольного переліку та національною системою оцінки якості.

6. Підтримка ініціатив інститутів громадянського суспільства (в тому числі за участю суддівських асоціацій) в проведенні незалежної оцінки якості діяльності судів за окремими вимірами.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2010 р.

О.М. Литвинов

**ФІЛОСОФСЬКОКО-ПРАВОВА ДУМКА У США
НАПЕРЕДОДНІ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ,
АБО ПРО ТЕ, ЧИ МОЖЕ БУТИ КОРИСНИМ
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ІНШИХ КРАЇН
ДЛЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

Ситуація в нашій країні, що склалася навколо і після драматичних й надзвичайно складних політичних подій, пов'язаних із виборчими процесами 2004 - 2006 років, а тепер може повторитися у дещо іншій "редакції", для багатьох створює враження якоїсь їхньої винятковості і навіть зразковості, що викликає надто часто бурхливу реакцію політичних опонентів на розбіжність їхніх оцінок. У цих оцінках ми бачимо таку гаму кольорів та відтінків, що загальний емоційний контекст нагадує скоріше художньо-образний фон, а не поле тверезого дослідження. Взагалі це є досить природним для суто політичного процесу часів змагання за владу, але непокоїть, по-перше, нестійкість фактору стабілізації після завершення визначених законом термінів процедурного характеру, а по-друге – перенесення вказаного емоційно-ірраціонального компоненту в правову сферу. І якщо теорія мов би застигла перед насправді надзвичайно складними завданнями, які поставив перед нею останній перебіг подій, можна навіть сказати, що вона сховалася за міцним муром традиційного категоріального апарату, то практика демонструє надто відверту підпорядкованість поточним політичним й ідеологічним процесам, яку у багатьох випадках слід визначити як вакханалію афективності. Таке враження, що саме у нас вперше в історії людства народ виборює незалежність і намагається організувати державне життя на принципах права і справедливості, а йому це не вдається, оскільки він торує свій шлях там, де зовсім відсутній будь-чий досвід.

Втім досвід, і вельми значний, існує, і, що є ще більш важливим, він навіть добре відомий, але його осягнення відбувається переважно (якщо не виключно) на рівні свідомості буденній, а концептуально-теоретичні напрацювання на неї впливу фактично не мають, і значною мірою це стосується й досвіду першої демократичної держави в світі – Сполучених Штатів Америки¹. Тому актуальність теми цієї статті витікає з очевидної необхідності осмислення й оцінки вітчизняного політичного процесу й правової реальності з урахуванням культурно-історичних та ментальних особливостей національного світосприйняття й світогляду, які впливають на сприйняття досвіду інших країн і народів.

У найширшому теоретичному сенсі проблеми становлення правової держави в нашій країні досліджувалися в працях відомих вітчизняних вчених-правознавців В. Авер'янова, Ю. Грошевого, А. Заєця, В. Копейчикова, С. Максимова, А. Мацюка, М. Панова, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скрипнюка, В. Тація В. Історичний контекст цієї проблеми, крім указаних авторів, був предметом наукового інтересу таких дослідників, як В. Бігун, Г. Демиденко, О. Скакун, В. Стовба, В. Тимошенко, І. Усенко та ін.

Метою статті є висвітлення стану і значення філософсько-правової думки Сполучених Штатів Америки часів боротьби за незалежність у становленні загальнодержавних інституцій та значення у цьому процесі світоглядних основ, які було сформовано в конкретному культурному середовищі, але які мають значення, що виходить за межі суто північноамериканського територіального та культурного ареалу. Іншими словами, йдеться про деякі аспекти становлення правової держави, які мають універсальний характер, оскільки їхніми підмурками є класичні теорії природного права.

Спочатку про коректність постановки проблеми. Звичайно, і це є аксіоматичним ще з часів появи "Духу законів" Ш. Монтеск'є (Ch.L. de

¹ Звичайно, певні напрацювання ми маємо, починають з'являтися публікації з окремих аспектів цієї загальної проблеми, але це не змінює стану в цілому. Із найбільш солідних видань укажемо насамперед на такі: Титов В.Д. Юридическая логика в США. – Х.: Ксилон, 2007; Радіонова І.О. Сучасна американська філософія освіти та виховання: тематичні поля та парадигмально-концептуальні побудови. – Харків: ХДПУ, 2000; Беланова Р.А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна – США). – К.: Центр практичної філософії, 2001; Капюжна В.Ю. Філософія освіти американського Просвітництва. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2008; коротко таких проблем раніше торкалися у: Гаджиев К.С. Американская нация: национальное самосознание и культура. – М.: Наука, 1990, а також у: Покровский Н.Е. Ранняя американская философия. Пуританизм. – М.: Высшая школа, 1989, раніше змістовний аналіз філософсько-соціальної думки здійснив Б.Е. Быховський у: Быховский Б.Э. Философия американского Просвещения (вступ. ст.) // Американские просветители: Избранные произведения в двух томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1968. – С. 5 – 65; окремі аспекти проблеми висвітлено у фундаментальній праці: Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право. – Х.: Изд-во "Прометей-Пресс", 2004, де в межах теорії комунікативної дії аналізується одна з найвпливовіших сучасних філософсько-правових парадигм Заходу в цілому; ін.

Montesquieu, 1689 - 1755, "De l'esprit des lois", 1748), не може йтися про буквальне перенесення будь-якого досвіду в сфері права від одного народу до іншого¹. Але, і це стає особливо зрозумілим також за часів Просвітництва, наявність раціональної основи законодавства надає йому рис і якостей універсальності, що дозволяє певним ідеям ставати аксіомами і набувати юридичного статусу в різних соціокультурних контекстах. Яскравим прикладом є історія природноправових концепцій, які в епоху Модерну, тобто, знову ж таки завдяки титанічним зусиллям просвітників, набули універсального смислу та глобального значення. І хоча, за відомим висловом, головний урок історії полягає в тому, що вона нічому не вчить, для розвиненої раціональної свідомості будь-які уроки надають можливість запобігти хоча б частки помилок як в оцінці, так і в діях.

Стосовно визначеної проблеми можна сказати, що звернення до історичного досвіду набуття незалежності, державної консолідації та демократичних перетворень країн - лідерів сучасного світу потребує ретельного їх вивчення і співставлення із досвідом своїм, своєї країни з метою використання тієї частини досвіду чужого, яка допоможе уникнути певних помилок чи знайти краще вирішення поточних проблем, у цьому випадку - проблем державного будівництва.

Багато цікавого й корисного знайдемо в історії Франції кінця XVIII століття, Італії середини та Німеччини другої половини XIX століття. Одним з уроків буде, мабуть, висновок про непримиренне ідейне протистояння та запеклу - навіть збройну - боротьбу. Але головним уроком має стати пошук компромісу між ворогами, які стають опонентами і починають правовими засобами творити державу в ім'я всієї нації. Серед цих прикладів найбільш яскравим уявляється досвід країни, яка вперше в світі довела можливість юридичного втілення надії, міркувань, намагань і навіть мрій багатьох поколінь людей стосовно справедливого суспільного устрою та можливості організувати життя на принципах, що витікають з таких надій та міркувань. З цієї точки зору багато чого вартий приклад внесення до основоположного державотворчого документу - "Декларації незалежності" (Declaration of independence, 1776) - права на "прагнення до щастя"², що і сьогодні є, з точки зору прихильників позитивізму в юриспруденції, щось таке, що не відповідає духу суто правничої науки. Втім, однак і право на життя, і права всі інші (свобода віросповідання, свобода слова тощо) - усе це є поступовим втіленням природноправових доктрин, сутність яких уже за визначенням є антропологічною, тобто, такою, де відрахування принципів та напрямом розвитку йде від людини

¹ Див.: Монтескьє Ш. О духе законов // Монтескьє Ш. Избранные произведения. - М.: Госполитиздат, 1955. - С. 350 - 361.

² Див.: Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / Под ред и со вступ. ст. О.А. Жидкова. - М.: Изд. группа "Прогресс"- "Универс", 1993. - С. 25.

до формальних систем регулювання суспільних відносин (права насамперед), а не навпаки, від форм регулювання та тиску до людини.

Втім, у цій статті буде розглядатися не така широка проблема, як відношення юридичного позитивізму до теорій природного права, а більш вузька, але згадування такого відношення надає можливості підкреслити значення його як одного з найважливіших контекстів теми заявленої. Одразу ж відзначимо, що для її висвітлення серед тієї літератури, на яку спирається автор, було використано літературні джерела, серед яких є такі, що вперше вводяться в науковий обіг в українському правознавстві і дозволяють більш докладно і доказово викласти наступний матеріал¹.

Будь-які події революційного характеру мають щось спільне, може менше в суто історичному аспекті і більше в теоретичному, логічному. По-перше, завжди йдеться про кардинальні зміни, по-друге, завжди про боротьбу ідей, по-третє, про певні уроки, які витікають з першого та другого. Загальним піддрунтям для третього багато в чому є природа самої людини, яка визначає напрямки та пріоритети розвитку і ідей, і подій. Щодо американських колоній Англії, які повстали проти свавілля метрополії, то треба мати на увазі, що Декларація незалежності народила не одну незалежну державу, а тринадцять, між якими часто точилася досить запекла політична боротьба протягом майже століття. Це була боротьба в різних площинах, де опонентами виступали такі сили: а) демократично-ліберальні – консервативно-федералістські; б) південні-рабовласницькі штати – північні-вільні штати; в) аграрні – промислові; г) інші варіанти, пов'язані із протиріччями, що існували між окремими штатами та їхніми представниками. Боротьба ця завершилася Громадянською війною Півдня й Півночі (1861 – 1865), яка принесла, крім скасування рабства, ще й загальне святкування Четвертого липня, тобто дати прийняття Декларації незалежності. До цього, тобто до другої половини XIX століття, воно святкувалося окремо в кожному штаті, у багатьох з яких ім'я Джеферсона (Jefferson Thomas, 1743 – 1826) не згадувалося десятиліттями, причиною чого були лише політичні уподобання.

Особливо якістю американського способу життя й мислення є надзвичайно високий ступінь практичності й утилітаризму, причини якого – у генезисі цієї країни й держави. Поки в Старому світові змагання та битви відбувалися в основному на сторінках наукових трактатів та публіцистичних видань, де ідеї європейського Просвітництва обговорювалися пристрасно та в блискучому літературному стилі, що стосується перш за все

¹ Див.: Cultural Analysis, Cultural Studies, and the Law: Moving Beyond Legal Realism / Edited by Austin Sarat and Jonathan Simon. – Durham and London: Duke University Press, 2003; Packer, George. Blood of the Liberals. – N.Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2000; Wormser, Rene A. The Story of the Law and the Men who made it - From the Earliest Times to the Present. – N.-Y.: A Touchstone Book Published by Simon and Schuster, 1962; [Rush B.] Essays, Literary, Moral and Philosophical. By Benjamin Rush, M. D. and Professor of the Institutes of medicine and clinical practice in the Univerfity of Pennfylvania. - Philadelphia: Printed by Thomas and Samual F. Bredford, №8, South Street, 1798.

французьких авторів, активні й діяльні нащадки пуритан-колоністів ці ідеї вплили в основоположні державстворчі документи, надавши їм вищої юридичної сили. Тому історію правової і взагалі суспільної думки США буде помилковим розглядати й осмислювати за прямою аналогією історії думки європейської. Хоча в підмурки правового порядку держави, що народжувалася в Новому світові, лягли проголошені протестантами принципи рівнодостоїнства, індивідуальної відповідальності та чесної праці, які стали культурно-історичними джерелами, що витікають з європейської, насамперед німецької Реформації. Ще більш важливими стали впливи англійського левелерства, серед яких стрижневим принципом слід вважати вимогу релігійної свободи, або віротерпимості, в термінології Дж. Лока (J. Locke, 1732 - 1804)¹. Саме такі принципи у створенні нового правового порядку стали вихідними моментами для всього наступного розвитку американської держави й нації в цілому, і його було відбито в головних пам'ятках державно-правової думки того часу - "Декларації незалежності" та "Конституції Сполучених Штатів" (Constitution of the USA, 1787)². І саме в цих документах було відбито також два основних підходи найбільш видатних представників визвольної боротьби колоній (потім - штатів), які репрезентували дві основних течії державно-правової і політичної ідеології - демократичної (ліберальної) та консервативної (федералістської). Втім, слід обов'язково зауважити, що найважливішим у розумінні сутності цих підходів є те, що, незважаючи на їхні розходження і навіть суперечки, це були щирі пропозиції великих патріотів своєї країни стосовно найкращих, на їхній погляд, шляхів її розвитку. Саме тому й імена переважної більшості цих соціальних мислителів та політичних діячів увійшли в історію як "батьків-засновників" США. Про щирість їхніх намагань служити вітчизні на совість свідчить і той факт, що перші державні діячі обіймали свої посади, не отримуючи за цю роботу платні.

Але спочатку слід зрозуміти безпосередніх попередників тих мислителів та діячів, які вибороли сформульовані ними новітні на той час навіть на історичній батьківщині - в Європі - ідеї та принципи. У самій Америці їх так і пам'ятають як попередників, а ще називають "підбурювачами", оскільки вони визначали специфіку і політичної атмосфери, і правничої думки напередодні революції, тобто у середині XVIII століття.

¹ Див.: Локк Дж. Опыт о веротерпимости // Локк Дж. Соч.: В 3 т. - М.: Мысль, 1988. - Т. 3. - С. 66 - 90; Локк Дж. Послание о веротерпимости // Там само. - С. 91 - 134.

² "Конгрес не повинен видавати жодного закону щодо встановлення релігії або заборони її вільного сповідання, або такого, що обмежує свободу слова або друку, або право народу мирно збиратися й звертатися до уряду з петиціями про задоволення скарг". Поправка I до Конституції США. Перші десять поправок, що мають назву "Біль про права", ратифіковано 15 грудня 1791 р. (Див.: Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / Под ред. и со вступ. ст. О.А. Жидкова. - М.: Изд. группа "Прогресс"- "Универс", 1993. - С. 40).

Процес накопичення протиріч між метрополією, тобто Англією, особливо за часів короля Георга III та його уряду, і північноамериканськими колоніями був досить довгим, а таких людей, як Дж. Бентам (J. Bentham, 1748 – 1832), які вважали, що слід надати американцям право представництва в британському парламенті, було надто небагато. Тоді на тиск економічний та політичний колоністи почали реагувати відповідними засобами. Слід зауважити, що ці засоби спочатку мали перш за все правовий характер, причому в межах саме британського законодавства. Імена юристів, які протистояли парламенту і змагалися з обмежувальними та несправедливими по відношенню до колоністів законами, згадуються в Сполучених Штатах з величезною пошаною і вдячністю, їх сьогодні називають "підбурювачами" революції¹.

Насамперед йдеться про Джеймса Отіса (James Otis, 1725 – 1783) та Патріка Генрі (Patrick Henry, 1736 – 1799) – видатних юристів та ораторів, які через судові інстанції боронили права та інтереси американців і яких за їхні палкі промови сучасники порівнювали із Демосфеном та Цицероном. Важливо те, що вони надали приклади таких юридичних процедур, які показали можливість у правовому полі перемагати заангажовану за зухвалу волю законодавців метрополії, доводячи невідповідність багатьох їхніх рішень природним правам та свободам людини. Можна сказати, що дух просвітницьких ідей Старого Світу матеріалізувався в Новому Світові, і набагато раніше, ніж там, де його було породжено.

Так, добре обізнаний у класичному та англійському праві, а також політиці, ще будучи молодим юристом Д. Отіс у 1761 році виступив проти деспотичного використання так званого "розпорядження сприяння", згідно якого представники британського уряду мали можливість без будь-яких перешкод вторгтися в складські приміщення та контори американських торговців для виявлення порушень правил торгівлі. Спираючись на положення загальної теорії права, він довів, що такий засіб порушує природне право і британську конституцію, а тому він не має юридичної сили. Система доказів Отіса стала принципом, який 2-й президент Сполучених Штатів Джон Адамс назвав юридичним шедевром, і вона стала основою Четвертої поправки до Конституції США, яка стосується права народу на недоторканість особистості, житла, майна та паперів, і яку було прийнято вже потім, наприкінці століття². Ці та інші думки Отіса

¹ Див.: Wormser, Rene A. The Story of the Law and the Men who made it - From the Earliest Times to the Present. – pp. 320 – 322.

² "Право народу на гарантії недоторканності особистості, житла, паперів та майна від необґрунтованих обшуків й арештів не повинно порушуватися, і ніякі ордери не повинні видаватися інакше як за достатніх на то підстав, підтверджених присягою або заявою, і з докладним описом місця, що має бути обшуканим, і осіб або предметів, які мають бути зарештованими" (Див.: Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / Под ред. и со вступ. ст. О.А. Жидкова. – С. 41).

виклав у памфлеті "Права Британських Колоній" (*The Rights of the English Colonies, 1764*), де, зокрема, доводилося, що американці були такими ж англійцями, як і жителі Англії, а тому мали користуватися такими ж правами. Втім, у нього не йшлося про відокремлення від метрополії, а лише про обов'язковість представництва колоністів у парламенті Англії.

Інший видатний юрист П. Генрі, також спираючись на теорію природного права та суспільного договору, що була основою просвітницьких правових поглядів, виграв багато звучних справ, але особливо здобув собі популярності і слави, коли мужньо виступив проти самого короля Англії на захист від його податку, від якого потерпали англійські священики в Вірджинії. Інші справи було пов'язано з так званими Гербовими Зборами і низкою законів, що примушували колоністів без їхньої згоди забезпечувати англійських солдат житлом та їжею. Вони були тим поштовхом, що викликали збройні виступи колоністів, які поступово поширювалися. Все це потім і було усвідомлено як революційна боротьба, яка й завершилася завоюванням незалежності. Тому багато хто, особливо з земляків-вірджинців, вважали, що американська незалежність народилася саме з виступів Патріка Генрі в десятиліття, що передувало прийняттю славно-звісної Декларації в 1776 році. І це він першим публічно заявив: "Я не вірджинець, я американець!"

Досить розповсюдженою думкою стосовно ролі юристів у створенні американської держави та її інституцій є така, що визначає її як вирішальну. Як правило, наводяться статистичні дані щодо їхньої участі в створенні та прийнятті основоположних документів, які стали реальними підмурками захисту та розвитку цінностей і досягнень, що зробили цю країну багато в чому зразком для інших, насамперед у тому, що стосується прав і свобод людини. Так, наводяться дані про кількість юристів серед тих, хто підписав "Декларацію незалежності" (25 із загальної кількості 56 делегатів Континентального Конгресу) та прийняли Конституцію (31 з загальної кількості 55 членів Конституційного Конвенту)¹. Але слід зважати на наступне. Рівень фахової підготовки цих людей обумовлювався тим підходом до якості, що характеризує американську цивілізацію взагалі. Це орієнтація на рівень достатній, а не найвищий. Тим більше, що тоді дуже велику увагу приділялося вивченню в коледжах вельми широкого кола суспільних і гуманітарних наук навіть у порівнянні із юриспруденцією як такою. Обпирання на здоровий глузд і різноманітність знань вважалися необхідними для визволення розуму з тенет догматичного мислення, і це корінним

¹ Цікаво, що система вищої освіти в Америці створилася на основі підготовки юристів та "управлінців" у Гарвардському коледжі, заснованому у 1636 році (Див.: Кинелев В.Г., Миронов В.Б. Образование, воспитание, культура в истории цивилизации. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. - С. 438). Згадаємо у цьому контексті, що система вищої освіти в Європі почалася з Болонського університету, створеного у 1088 році на основі відомої "школи глосаторів", де також готували юристів з багатьох країн.

чином відрізняло систему підготовки американських юристів від університетських студій в Англії. Не було вузької спеціалізації в цій сфері діяльності, як і в інших, а американський досвід, особливо тих часів, свідчить скоріше про розповсюдження юридичних знань серед ділових людей, ніж про формування чужої для них системи станових та цехових відносин, що було характерним для Європи. Більше того, відсутність таких перешкод станового чи цехового характеру навколо професійного юридичного знання є без перебільшення ключем для розуміння наступного американського політичного життя. Самі американці вважають, що те, що їхня революція виражена юридичною мовою свідчить про фактичну матеріалізацію мрій, коли суспільство почало набувати своїх справжніх рис, які відповідають його устремлінням. Головне було в тому, що держава зобов'язувалася забезпечити захист прав, свобод, прагнень та шансів на успіх кожного свого громадянина від посягань чийсь злої волі¹.

Окремих питань у контексті загального панування духу прав людини як прав природних та невід'ємних стає наявність у південних штатах такого анахронічного явища, як рабство і работоргівля. Але й їй було приділено певну увагу за цих переломних часів не тільки в історії північноамериканського континенту чи Британської імперії, а й усього людства, оскільки йдеться про створення першої демократичної держави в сучасному світі. Втім неможливо було вирішити цю проблему швидко і кардинально з об'єктивних причин, основними з яких були економічні (принципова розбудова виробництва в колоніях Півдня на праці рабів, у тому числі в ключовій з політичної точки зору – Вірджинії), і психологічні (обумовлені великою мірою тогочасними уявленнями про недосконалість природи чорношкірих).

У той же час, коли в північних штатах досить стрімко розвивалася американська юридична система, включаючи відповідну освіту, на півдні країни все більше стверджувався традиційно-патріархальний устрій життя, підкорений неписаному закону, який плантатори, копіюючи англійських "джентльменів", називали "правилами честі". Якщо критики рабства з Півночі вважали це свавіллям та деспотизмом, "джентльмен" з Півдня настільки ж щиро вважав свій суспільний лад зверхнім, оскільки він спирався на Заповіт Божий, де сказано, що володар має поводитися із слугами справедливо та безпристрасно. Тому і підкоряється він лише суду Божому та суду совісті, що не може зрозуміти американець з Півночі, якого тільки писаний закон і стримує від несумлінної поведінки.

Досить несподіваною була і роль волелюбного англійського загального права, яка яскраво демонструвала парадоксальність і непередбачуваність викручувань юридичного мислення. Це право, на яке спиралися

¹ Див.: Бурстин Д. Американцы: Колониальный опыт. Пер. с англ. - М.: Изд. группа "Прогресс"-Литера", 1993. - С. 226 - 244.

американці, взагалі не визнавало інституту рабства, але для колоній такий підхід мав катастрофічні наслідки. Оскільки рабство фактично існувало, а інструменту регулювання його не було, влада хазяїна над рабом визнавалася за прецедентом – рішенням одного з судів у колоніях. Ніде в світі не існувало такого безправного становища людини, ніж у "вільній" Англії і ще більш "вільних" Сполучених Штатах Америки. Наприклад, в Іспанії був кодекс рабовласництва з досить широкими можливостями раба та його родини, включаючи звільнення – за викуп чи іншим чином. Додатковий захист там раби отримували і від католицької церкви.

Таким чином, принципова орієнтація англійського права на свободу була благом для Англії, але стала прокляттям для чорношкірої людини в Америці, яку цей юридичний примітивізм принижував до стану рухомого майна, на кшталт худоби чи меблі, а в деяких колоніях (потім штатах) – навіть до майна нерухомого, на кшталт земельних ділянок. Специфічно американським чинником такого спрощеного з юридичної точки зору підходу було ототожнення рабства з неграми, оскільки історично в Британії (на відміну від космополітичного світу римського права) відповідної процедури зведення до рабського становища не існувало. Свій внесок у це фундаментальне юридичне спрощення на расово-біологічній основі зробила, як це не дивно, і церква. Англіканство, що домінувало в релігійному житті Півдня, дуже повільно і вельми поступово визнавала негра "істотою, яка є гідною хрещення".

Звідси південні плантатори розглядали саме рабство як питання свого існування, тому відповіддю на будь-який прояв протесту з боку чорношкірої реакцією були репресивні та жорсткі заходи. Усе спиралося на щире переконання в природності такого становища, яке прихильники рабства виводили не тільки з причин біологічного характеру, а й знаходили аргументи богословські – з посиланням на Біблію, а потім навіть юридичні – з посиланням на федеральну Конституцію. Втім юристи з Півдня звичайно цим питанням уваги не приділяли, правничий аналіз рабовласництва був частіше предметом досліджень юристів з Півночі, насамперед аболіціоністів, тобто борців проти рабства. Юристи ж з Півдня постійно підкреслювали свою основну тезу: ми живемо за іншим законом, неписаним. Однак поступово, хоча і з величезними перешкодами і запеклою боротьбою, із часом усе більше впевненості й сили набували тенденції розвитку демократичного спрямування.

Таким чином, викладений матеріал може бути обґрунтуванням деяких міркувань, які у цьому контексті також можна вважати й висновками.

Перше. Стосується форм і методів політичної боротьби у часи докорінних змін у суспільному та державному устрою, загальною характеристикою яких є надзвичайна гострота та надмірна агресивність. Викладений коротко у цих рядках досвід США показує, що ця боротьба неминуче впливає й на правову реальність, зокрема це чинники ірраціональ-

ного, афективного, емоційно-напруженого характеру, що, у свою чергу, впливає на законотворчу діяльність, відбивається у соціальному житті в цілому, де стає вже чинником нестабільності, яка породжує значні ризики різного рівня конфліктів.

Друге. Стосується ролі особистості у політико-правових процесах, коли амбіційні та талановиті постаті, здатні виробляти гасла та рішення, що відбивають прагнення переважаючої частки населення, стають визнаними лідерами за підтримки великої кількості людей, що значною мірою пояснюється апеляцією до здорового глузду та декларуванням природних прав, а також прагненням втілити ідею суспільного договору як основи державотворчих процесів. Тому участь у ній юристів та інших освічених або просто обізнаних у справах соціального значення спрямовує таку агресивність у більш раціоналізовані межі суто правового дискурсу, що значно зменшує її гостроту відповідних змагань.

Третє. Стосується загальнокультурного контексту, який часто стає визначальним у формуванні напрямку розвитку ідей та принципів світоглядного й правового характеру, що здійснюється в їхній реалізації в юридичному плані як передбачено, так і непередбачено (як то відбулося із тлумаченням правового статусу рабів тощо). Відзначені суперечності та їхнє вираження у конфліктах стає причиною значного зростання аморалізму, розладу в етичних орієнтирах, цинізму тощо, а це відбивається у поверненні до більш примітивних культурних форм, включаючи архаїчні, що виражається у зростанні антиправових засобів вирішення поточних проблем існування суспільства, включаючи засоби злочинні з точки зору права і законодавства, сформованого на основі природноправових принципів епохи Модерну. Окремим пунктом, що безпосередньо стосується дій уряду (керівництва держави) є необхідність заборони втручання у питання свободи совісті та всього, що стосується релігійного життя.

Четверте. Безумовним виглядає висновок про необхідність посилення ролі фахівців-юристів у політичних і соціальних процесах, що відбуваються сьогодні в Україні, і в цьому плані юридично-освітній бум, який ми споглядаємо, за всіх своїх негативних боків неякісності та кон'юнктурності, в цілому має скоріше позитивне значення, оскільки можна сподіватися на поступове виправлення конфліктних ситуацій, значною мірою породжених на емоційних підставах ментального гатунку, прийняттям раціональних, суто юридичних рішень.

Можуть, мабуть, бути й інші міркування-висновки, але цих слід вважати достатнім для розуміння підстав щодо висновку про загальний або, іншими словами, універсальний характер деяких філософсько-правових й політичних ідей та принципів у часи кардинальних змін у соціумі на кшталт тих, що здійснюються сьогодні в Україні. Американський досвід надає й інші приклади такого роду, але про це – у наступних статтях.